

תוכן העניינים

ט	שלמי תודה
1	מבוא
	6 'דרכי דרך חדשה' ?
	8 סיווג שיקולים הלכתיים
	11 דרך, שיטה ומבנה

חטיבה ראשונה

שיקולים הלכתיים וחוקי-הלכתיים בפסיקת הרב קוק

15	פרק ראשון: אורח משפט
	סימן א: 'בשם האר"י' 15
	סימן ג: 'קדושת טלית גדול גדולה מקדושת תפילין' 16
	סימן יז: 'קדושת התנועות ודקדוק האותיות והמוצאות' 17
	סימן כד: 'סכנה על פי קבלת הב"ח' 20
	סימן לה: 'דרך הקודש של קדושת ישראל' 23
	סימנים קיא-קיג: 'לחוש הרבה על ניצוצות הקדושה' 25
	סימן קמב: מנהג ההקפות 'עיקרו במסתורין ודברי קבלה' 35
	אורח משפט, עמ' רמט; מצוות ראייה, סימן תרצה; עולת ראייה, א, עמ' תמ-תמא: 'בפורים – מותר לכתחילה להתפלל כ"ז שלא הגיע לשכרות גדולה' 36
	אורח משפט, השמטות ומילואים להלכות תרומות ומעשרות, סימן יא, עמ' רנד-רנה: 'הנני תמיד נתון בין השבילים' 40
43	פרק שני: דעת כהן
	סימן יב: 'האכזריות בעצמה היא שיקוץ לישראל' 43
	סימנים נה-נו: 'חובת הקודש של דבר שיצא מחז"ל' 44
	סימן סו: 'המבוקש האידיאלי של הטובים שבציירים' 47
	סימנים סט, רל: 'שיתופא דגופא שורה בעצמות' 49
	סימן עב: 'צריכים תענית ארבעים יום' 53
	סימן פד: 'יבא על ספק אשת איש ואל ילכין פני חבירו ברבים – דברים כמשמעם' 54

- 56 סימן קטז: 'לחפש בקדושת המקווה הרבה מעלות והידורים'
- 57 סימן קלא: 'יש בזמן הזה צורך להמשיך רחמים על כל ישראל'
- סימן קלב, עמ' רמט: 'על פי הזוהר טוב לתפילה להזכיר בשם האם'
- 58 סימן קלו: 'הישוב הישן – שורש ישובנו בקודש; הצד המתחדש – פתח תקוה וצמיחת ישועה'
- 59 סימנים קמ–קמב: 'הדבר חמור – על פי נסתר'
- 61 סימנים קמז–קמח: 'אהבה טבעית של אב לבן'
- 66 סימן קנ: 'דברים שהם רזי עולם'
- 68 סימנים קנז–קנח: 'ע"פ סודות הקבלה, לכוין כ"ו השם ב"ה'
- 69 סימן קסב: 'על פי סוד ד' אפילו שם המיוחד אינו שם לעצמותו יתברך'
- 71 סימן קסד: 'ישראל – נקראים על שם הקב"ה'
- 72 סימן קעז: 'דברי תורה מתעלים כשבאים לארץ ישראל'
- 74 סימן קצו: 'כל אחד יש לו אורח צדיקים לעצמו'
- 76 סימן קצט: 'צלם אלקים שבאדם הוא מיוחד לישראל'
- 78 סימן רג: 'צרה מהיותר גדולות לעולם – חטוטי שכבי'
- 80 סימן רלז: 'בתנא דבי אליהו – איתא על זה בחומרא רבה ועונש גדול'
- 81

83

פרק שלישי: עזרת כהן

- סימנים ו–ז: 'אין כח להפגעים וכוחות חיצוניים באוריא דארץ ישראל'
- 83 סימנים י–יא: 'אני משתמש ביסודות הגיוניות בעניני הלכה'
- 85 סימן טו: 'הטומאה מלפפת רחמנא ליצלן'
- 89 סימן לג: 'ח"ו שהי' הקב"ה מזמין תקלה לצדיקו של עולם'
- 90 סימנים לד–לו: 'דברי המקובלים שבדברי, אין ראוי כלל לגרום מבוכה'
- 92 סימן נד: 'סמך בדברי אגדה, חשיב גם כן סמך'
- 96 סימן סז: 'לא על דברי האגדה סמך לדינא'
- 97 סימן סח: 'בעל אוהב ישראל מאפטא ז"ל, היה רגיל בלשון של גוזמאות'
- 99 סימנים עו–עז: 'חשיבותה של תל אביב – עיר גדולה עברית בא"י'
- 101

105

פרק רביעי: משפט כהן

- סימנים יג–יד, כ: 'אצלנו הולכים אחרי הקבלה וההלכה, ואצלם על פי החוש והטבע'
- 105

- סימן סג: 'אנחנו מתחילים בסיבוב התחלת קץ המגולה' 107
 סימן סח: 'מ'אוננו ללמוד הלכה מן המדרש' 115
 סימן צ: 'כאשר אמר ד' דבריו אליו בעצמו הי' חייב לשמוע' 117
 סימן צב: 'מה שנודע ע"פ נביאים בדרכי הבנין – נחשבים
 לנו לגופי תורה' 119
 סימן צו: 'המדרגות של קדושת בית ראשון ובית שני ובית השלישי' 123
 סימן קיז: 'סומכין על הנס' 130
 סימן קכה: 'בת קול יכול להכריע' 131
 סימן קלח: 'שיטתו היא דדרשינן טעמא דקרא' 132
 סימנים קמב–קמד, קמח: 'מסירת נפש בשביל כבוד
 ישראל וצרכי האומה' 134
 סימן קמה: 'הסגולות המחטיאות שנמצאו בזוהמת ארץ מצרים' 166
 סימן קמו (א): 'צדיקים שבארץ ישראל – המה הגבורים
 שאין דוגמתם' 169
 נספח לסימן צב: עץ הדר, סימן לד: 'מכריעים מן השמים את
 צד הספק – הנבואה חוזרת לד"ת' 171
 נספח לסימן קמו (א): עץ הדר, סימן לב: 'חזקת נפשו מה שהי' עמו
 בגלגול הקודם' 176
 סיכום 178

חטיבה שנייה

שיקולים הלכתיים וחוץ-הלכתיים בפסיקת בני דורו של הרב קוק ובפסיקתם של קדמונים

- 181 פרק חמישי: לדרכם של אחרונים
 הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי – 'אחיעזר' 182
 הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל – 'משפטי עזיאל' 190
 הרב יחיאל יעקב ויינברג – 'שרידי אש' 196
 הרב משה פיינשטיין – 'אגרות משה' 202
 הרב שלמה זלמן אוירבך – 'מנחת שלמה' 212
 סיכום 218
- 225 פרק שישי: לדרכם של ראשונים
 פילוסופיה וקבלה: ספרד ופרובנס 226
 הלכה, קבלה ופילוסופיה במקום אחד 231
 אגדה והלכה: בין אשכנז לספרד 236
 פילוסופיה באשכנז? 241
 בית יוסף: הלכה וקבלה 243

248	פרק שביעי: חיתום
	משנתו ההלכתית של הרב קוק: דרך חדשה־ישנה
247	256 'יסודות ההלכות הנם גם כן אגדות'
258	רשימת הקיצורים
258	ראשי תיבות
259	הקיצורים הביבליוגרפים
267	מפתח העניינים
286	מפתח המקורות

שלמי תודה

וניב שפתיים יתפרץ בהבעה של הכרת הטובה.
ראי"ה קוק, עולת ראייה, א, עמ' קצב

לא מעט הכרת תודה אני חש בהתימי מלאכה זו: לרבותי שבישיבות קול תורה ומרכז הרב, אשר יצקו לה מסד; לראשי מרחבים ועמיתי ירושלים, אשר הציבו לה נדבכים; למורי שבאוניברסיטה העברית בירושלים, אשר השלימוה עד טפחות; לפרופ' ישראל משה תא-שמע, אשר אילפני בינה מחקרית וסמכני בעבודות חכמה ואהבה לקדמני במלאכתי; לפרופ' שלום רוזנברג, לפרופ' דניאל שפרבר וליתר קוראי החיבור בשלכיו השונים, אשר נהגו כי טוב עין והאירוני בכלל ובפרט, מכתבתו הראשונית כעבודת דוקטור עד להרקותו מכלי לכלי והשלמתו כספר; למופקדים על ספריות בית הרב, ישיבת מרכז הרב, מוסד הרב קוק, ישיבת הר עציון ומכללת הרצוג, מכללת אורות ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת בראילן, אשר פתחו לפניי את אוצרותיהם וסייעוני ככל שלא ידם; לראשיה ולמזכיריה של הוועדה לתלמידי מחקר של האוניברסיטה העברית בירושלים, אשר ליווני בעצה נאמנה ובמאור פנים; למר דן בנוביץ ולמר חי צבר, מנהליה של הוצאת מאגנס, ליד ימינם מר רם גולדברג ולגב' טלי אמיר, מרכזת עריכת הלשון, שהדריכוני בתלמי הוצאת החיבור מן הכוח אל הפועל; לד"ר מירב טובול, העורכת הלשונית, שלא הסתפקה בהסרת קמשונים ועקירת חרולים אלא האירה את עיניי בתוכני הספר, ובמסירות אין קץ עשתה לילות כימים להיטיב את המקח; לרב ברוך כהנא, שמפתח את החיבור בשום שכל; לרב אברהם זק"ש, שפתח בפניי את אוצרותיו; לקרן ע"ש הרב ד"ר יצחק אדוורד קייב, ניו יורק; לוועדת המחקר של מכללת אורות ישראל וליו"ר המועצה האקדמית של המכללה פרופ' אלעזר טויטו; לקרן הזיכרון לתרבות יהודית ולמנהלה ד"ר גירי הוכבאום, לקתדרה ע"ש הרב ד"ר אוקס וגרדה ז"ל בבית הספר לחינוך של אוניברסיטת בראילן ולעומדת בראשה פרופ' חנה יעוֹז־קסט, אשר תמיכתם סייעה בהכנת החיבור ובהפיכת חזון למציאות – לכולם אני אסיר תודה.

פרייה של המלאכה נרשם במידה שאינה מבוטלת לזכותם של אלו; עם זאת עיקר פרייה נרשם בדין לזכותם של האחרונים, החביבים והיקרים: הוריי וחונניי, רעייתי רותי וילדינו ינון, הדס, דביר וברקאי, אשר באמת ובתמים שלי ושלכם – שלהם.

נריה משה גוטל

ירושלים, ג' באלול תשס"ד

'נכספה וגם כלתה (תהילים פד, ג), התאוותה וכמעט כלתה מרוב התאוה' (ראב"ע, שם). המהדורה הראשונה אזלה במהירות, ועובדה זו שבה ומלמדת עד כמה נותרה משנת הראי"ה רעננה ומפכה, מרתקת כול בעבותות, כפרוטגמא חדשה ישנה. אסיר תודה אני לר' שמואל ישמח, לר' שלום פייגלשטוק, לר' אברהם זק"ש, לרב ד"ר רפאל בנימין פוזן ולרב ארי שבט, אשר משהו מהארותיהם משוקע במהדורה זו.

נריה משה גוטל

ירושלם, ג' במנחם אב תשס"ה

מבוא

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה) נולד בט"ז באלול תרכ"ה (7 בספטמבר 1865) בעיירה גריבה שבלטביה.¹ ראשית חינוכו ב'חדר' מקומי ואצל אביו, הרב שלמה זלמן, ובהגיעו לגיל בר מצווה עבר ללמוד אצל גדולי תורה בעיירות סמוכות. בסוף שנת תרמ"ד (1884) השתדך עם בתו של האדר"ת, הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים, ובמהלך תקופת האירוסין למד כשנה וחצי בישיבת וולוז'ין. לאחר פטירת אשתו הראשונה נשא את בת אחיו, הרב צבי יהודה רבינוביץ-תאומים. בשנת תרמ"ח (1888) הוזמן לכהן כרב העיירה זיימל שבליטא, ובשנת תרנ"ה (1895) נבחר לרבה של קהילת בויסק. כעשר שנים מאוחר יותר נענה לפנייתה של קהילת יפו, ובכ"ח באייר תרס"ד (13 במאי 1904) הגיע לחוף הארץ. בקיץ תרע"ד (1914) יצא לאירופה כדי להשתתף בוועידה העולמית של 'אגודת ישראל'. פרוץ מלחמת העולם הראשונה לא אפשר לו לשוב ארצה, ועד שנת תרע"ו (1915) שהה בשווייץ, בעיירה סנט גאלן. בראשית חורף תרע"ו קיבל הזמנה מראשי קהילת 'מחזיקי הדת' בלונדון לכהן בה ברבנות. הוא נענה לבקשה ובחודש שבט תרע"ו (1916) עבר ללונדון. בחודש אלול תרע"ט (1919) הוא שב ארצה ונתמנה לרבה של ירושלים. בחודש אדר תרפ"א (1921) נוסדה הרבנות הראשית לארץ ישראל, והוא נבחר לרב הראשי האשכנזי. באותה שנה ייסד את הישיבה המרכזית העולמית. הרב קוק נפטר בירושלים בג' באלול תרצ"ה

* בפני כל המוזכרים בחיבור, רבנים וחוקרים כאחד, שטוחה התנצלותי על היעדרם של כינויי התואר שהם ראויים לו, ו'גדול מרבן שמו' (איגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 125–126). השווה תוספתא, עדויות ג, ג, וראה רשב"ץ, מגן אבות, ירושלים תש"ס, א, א: 'שהם למעלה מכל תאר מאלו התארים', וביאור ד' שפרבר, שו"ת אפרקסא דעניא, א, ברוקלין תשס"ב, סימן לה, ד"ה 'ובמה': 'ע"ד אגדי מושכל, דשם העצם של החכם מורה על מעלתו העצמית, וכשמתיחס בתואר רב רבי רבן, היא מעלה צרופית דע"י שהוא רב ומורה לתלמידים יכונה ויתיחס גם ועדיין מעלתו תלוי בזולתו, לכך גדול מרבן שמו דכבר עלה ונתעלה למעלה עצמית בלי התלותו באחרים'.

1 הסקירה שלהלן כוללת ראשי פרקים בלבד בתולדות חייו ופועלו של הרב קוק. לביבליוגרפיה נרחבת ראה רפאל, ציונות, ה, טורים 89–422; נריה, חיי; הנ"ל, בשדה; מ"צ נריה, טל הראי"ה, בני ברק תשנ"ג; הנ"ל, שיחות הראי"ה, בני ברק תשנ"ג; הנ"ל, ליקוטי הראי"ה, א–ג, כפר הרוא"ה תשנ"א–תשנ"ה; י"ב בארי, אוהב ישראל בקדושה, א–ה, תל אביב תשמ"ט; ירון, משנתו, עמ' 13–19; איש-שלום, רציונליזם, עמ' 17–44; פרידמן, חברה, עמ' 78–109; גוטל, מכתובי, עמ' כב–כו.

1) (בספטמבר 1935). הוא הותיר אחריו מניין עצום של כתבים במגוון רחב של תחומים: הלכה, הגות, פרשנות, שירה וענייני שעה – הן פרטיים הן כלליים.² כל אלה הם בבואה של חייו, על התקופות המגוונות שהם כללו ועל דרכו בהן.

הרב אברהם יצחק הכהן קוק ומשנתו הם מן הנושאים המדוברים ביותר, גם ציבורית וגם מחקרית. עד לשעה זו כבר ניתן למנות בעניינו עשרות רבות של ספרים, קבצים ואסופות ומאות רבות של מאמרים ומחקרים מכל הסוגים והמינים, גם אקדמיים וגם רבניים, גם פובליציסטיים וגם מסתיים, גם מצדדים וגם שוללים, גם מתונים וגם פלומסויים. אישיותו של הרב קוק, מעשיו ופעולותיו, מורשתו ובראש וראשונה כתביו משכו אליהם בשעתו, ועוד יותר מכך אחר מותו, כבמטה קסם את אלה ואת אלה. כך מחד גיסא. מאידך גיסא התמקד העיסוק במשנתו בתחומים מסוימים, תוך זניחה כמעט מוחלטת של תחומים אחרים. למעשה גישתו הכללית של הרב קוק בעניין שילובם של שיקולים חוץ-הלכתיים בפסיקתו לא נחקרה כראוי.³ עשרות ומאות דיונים יוחדו למשנתו ההגותית ולדרכו המנהיגותית, ולעומת זאת כשתי עשרות בסך הכול התייחדו למשנה ההלכתית, ומרביתם של אלה אינם מחקריים ומדעיים. סך העיסוק הממשי בהלכה במשנת הרב קוק מונה עד כה קובץ מאמרים אחד, שעניינו אסופת בירורים נקודתיים ולמדניים;⁴ כמניין מאמרים רבניים שביקשו לסרטט תמונה, ולו מדגמית, במשנה ההלכתית, ובחלקם נטו אליבא דאמת לעיסוק הגותי;⁵ וקרוב למניין מאמרים

- 2 על חיבוריו השונים ועל עריכתם ראה גוטל, מכותבי, עמ' כו–כו, לו–לח; הנ"ל, אומנות.
- 3 נהוראי, פסיקה, עמ' 481: 'הספרות על דרכו של הרב קוק בהלכה היא דלה ביותר לעומת זאת העוסקת בהגותו'; רוזנק, פילוסופיה, עמ' 4–5: 'למעט ניסיונות חשובים (אך מצומצמים בהיקפם וביומרתם), טרם נקראו כתביו ההלכתיים של הרב קוק כסדר [...] אחת התמיהות הגדולות המתעוררות בסקירת המחקר, היא תופעת ההתעלמות מעולמו ההלכתי של הרב קוק, וזאת תוך ציון מאמרי 'קדושת שביעית בפירות נכרים ובפירות 'היתר המכירה' (שיטת מרן הראי"ה קוק זצ"ל)' (סיני קד [תשמ"ט], עמ' טז–כח) כאחד משני פריטים יחידאיים. רוזנק אכן ביקש לתקן ליקוי זה באמצעות עבודתו. דא עקא, ראשה ורובה של עבודתו נסמכים על הספרות ההגותית, ואף כאשר הוא עוסק בספרות ההלכתית, הרי דרך כלל הדבר נעשה מן הזווית הרעיונית. בעבודתו, עמ' 16, הוא מבהיר כי נאלץ לנקוט מדיניות זו אחר שנוכח לדעת כי רק מעט מאוד ממשנתו ההלכתית של הרב קוק מבטא משהלכה. תחושה דומה של אי-נוחות בשל היעדר מחקר משמעותי של המשנה ההלכתית הייתה גם נחלת 'הצד הרבני', ראה ש"י זיין, 'שיטת הרב ז"ל בהלכה', תורה שבעל פה ג (תשכ"א), עמ' קלא–קלו; קפלן, לדרכו; הדרי, הלכה; וכן נריה, שטרן וגוטל, בירורים.
- 4 נריה, שטרן וגוטל, בירורים. קובץ זה, שעניינו אסופת שלושים מאמרים הלכתיים, לא בא לעולם אלא מסיבה זו של הזנחה רבת שנים, כאמור בפתיחה ובהקדמה שם.
- 5 זיין (לעיל הערה 3); קפלן, לדרכו; הדרי, הלכה; א' הילביץ, 'לבעיית דעת מכרעת בהלכה ושיטת הראי"ה קוק', חמיאל, באורו, עמ' 121–152; א"מ ליפשיץ, 'הרב', י"ל פישמן (מימון) (עורך), אזכרה, ירושלים תרצ"ז, עמ' קסח–קעח; י' גרשוני, 'משנתו של גאון

מעולם המחקר.⁶ אף בהם נגע העיסוק בפרטים (קולה וחומרה, לדוגמה) או בנושאים המצויים בזיקה צמודה וראשונית לאידאולוגיה (ציונות, שמיטה, ארץ ישראל, תפיסה אידאית של ההלכה וכדומה), ולא גובשה בהם תרומה מקיפה ושורשית לחקר יסודות הפן ההלכתי גופו. לאחרונה נכתבו שתי עבודות מקיפות, אשר ביקשו להתמודד עם תפיסתו ההלכתית של הרב קוק, ואולם נראה שגם בהן אין די. אחת מהן⁷ ביקשה אמנם להקיף את הפילוסופיה של ההלכה במשנת הרב קוק בכללה, אך לאחר שקבעה נחרצות כי 'חיפוש משנה מטה-הלכתית באפיק זה יניב אכזבה ממיעוט החומר ההלכתי שניתן להתלות בו ומפוזרו הלא שיטתי',⁸ הועדף בה נתיב השערתי, המבקש לאתר תרגום רעיונות הגותיים במסגרת דפוסי חשיבה הלכתיים שגרתיים. האחרת⁹ צמצמה את עיונה לשמונה פולמוסים הלכתיים בלבד, בחנה פן צר ביותר של שיקולים, ונסמכה הרבה על חומרים הגותיים.¹⁰

ישראל הרב קוק ז"ל במחשבה ובהלכה, תורה שבעל פה כז (תשמ"ה), עמ' כד-ל; ש' רפאל, 'שיטת הרב בהלכה', י"א הלוי מובשוביץ (עורך), משכן שילה, ירושלים תשנ"ו, עמ' שפו-שצה; שפרבר, מעמד; ד' שפרבר, 'קרבנות לעתיד לבוא במשנת הרב קוק', שפרבר, ראיות, עמ' צז-קיב; גוטל (לעיל הערה 3); הנ"ל, ירושלים.

6 קליין, עקרונות; א' לוי, 'הלכה ואגדה במשנתו של הרב קוק', *The Journal of the Association for Jewish Studies Review* 11 (1986), עמ' א-כג; נהוראי, פסיקה; א' שוחטמן, 'על שיטת הלימוד של התלמוד בעקבות חזונו של מרן הרב קוק זצ"ל', חמיאל, באורו, עמ' 87-120; מלכיאל, אידאולוגיה; א' רוזנק, 'ההלכה הנבואית והמציאות בפסיקתו של הרב קוק', תרכין סט (תש"ס), עמ' 591-618; בן-ארצי, אידאולוגיה.

7 רוזנק, פילוסופיה.

8 שם, עמ' 16.

9 בן-ארצי, יסודות.

10 בהסתמך על אותם שמונה פולמוסים הבחין בן-ארצי בין גישתו הפסיקתית של הרב קוק ב'תקופת יפו' ובין גישתו הפסיקתית ב'תקופת ירושלים'. לדבריו, בעוד שבתקופה הראשונה הציג הרב קוק אלטרנטיבה הלכתית חדשנית לפסיקה החרדית, ולא היסס לבטא כיוון זה בגלוי ובמפורש, הרי שבתקופה השנייה הוא נוקט טקטיקה שונה. בתקופה זו הרב מיישר קו במידה רבה עם הפוסקים החרדים (בן-ארצי, יסודות, עמ' 6, 285-288), וזאת על מנת שיוכל לקבל הסכמה חרדית להקמת רבנות ראשית בדגם מסוים של בית הדין הגדול על חלק מסמכויותיו. דומה כי אין להתעלם מארבע חולשות עיקריות הנלוות לטענה זו: ראשית, מיוחסת לרב קוק מידה לא מבוטלת של ערמה ומידה גדושה של נאיביות, ושני הדברים אינם אופייניים לרב קוק. שנית, משתמע מכך שהרב קוק נכון לנייד את הכרעותיו הילך והילך לפי שיקולים שאינם ממין הנידון ההלכתי המסוים שהוא דן בו, ואף זה אינו תואם את דרכו. שלישית, בן-ארצי עצמו מציין (עמ' 288) מספר אירועים שבהם לא חשש הרב להתעמת עם החרדים, הגם שמדובר ב'תקופת ירושלים'; רביעית, הטענה מתבססת על שמונה סוגיות בלבד, בעוד שבדיקה קפדנית וממצה של עשרות הכרעות הלכתיות נוספות, לאו דווקא פולמוסיות, מקהה את חדות ההבחנה לתקופות.

דיספרופורצייה זו שבין ריבוי העיסוק הכמותי והאיכותי במשנה ההגותית של הראי"ה למיעוט העיסוק במשנה ההלכתית שלו עלולה להוביל לעתים למסקנות שגויות. ראשית, דמותו של הרב מעוותת, שכן הרב מופקע מהיותו קודם כול איש הלכה מובהק, על כל המשתמע מכך. מאחר שאפילו העצמה שבמשנתו ההגותית נסמכת על היותו איש הלכה, לולא כן לא הייתה ניכרת בה אותה חדשנות שמרנית אשר עוררה עליו מתנגדים כה רבים מזה וחסידים כה רבים מזה,¹¹ מיקוד ברובד ההגותי בלבד שומט את הקרקע מתחת יסודותיה של גישה זו עצמה. שנית, הפרדה כזו בין התחומים שגויה מעיקרה, אפילו מן הבחינה הטקסטואלית, שכן כידוע רבים מכתביו של הרב קוק יצאו בשעתו מתחת ידו בלולים במכלול הנדבכים. ההפרדה המצויה לנגד עינינו כיום בספרות המניחה הלכה בצד אחד והגות בצד שני – 'משפט כהן' לחוד ו'אגרות' לחוד – נעשתה על ידי העורכים.¹² בכתיבתו המקורית לעומת זאת שילב הרב פעמים הרבה באותה איגרת ובאותה כתיבה גם הלכה וגם אגדה, גם פרשנות וגם אמונה, אקטואליה, הדרכה ועוד.¹³ – גישה התואמת את אישיותו ההרמוניסטית ואת משנתו האחדותית. מחקר מנותק עלול שלא להתחשב באופייה של הכתיבה המקורית. שלישית, גישה המבודדת את ההגות נוגדת עיקרון שעל פיו הקשר מלא של נושא ואף של אישיות ראוי לו שישלול קיטוע מקשה אחידה. כך ככלל וכך בפרט ביחס לרב קוק ההרמוניסט, אשר משנתו אמורה להוות מתרס ומחסום נגד גישה כזו.

למרות הכול הופרדו העולמות. להבדיל מתפיסתו כחדשן בתחום ההגותי, עמדותיו בהלכה נחשבו שמרניות, נטולות חידוש, ועל כן גם מעוטות עניין.

11 'ההלכה נותנת את מימד המוצקות להגותו ולאישיותו [...] אם היו מהדירים את כתיבי הרב במחשבה ובאגדה בלבד, מבלי שהיו בידינו ספרי ההלכה שלו, הם היו מציגים במידה רבה אישיות רופסת שהיתה נראית אורירית, המרחפת בעולמות עליונים בלבד, ובקורת מעין זו שומעים לעיתים על הרב [...] הדיונים ההלכתיים מציגים בפנינו אישיות "ליטאית" מוצקה, העומדת בשתי רגליה על קרקע המציאות, זו שמבקשים מפיה את "משפט כהן" ואת ה"הלכה הברורה" (הדרי, הלכה, עמ' נח).

12 ראה גוטל, מכתביו, עמ' לו–לט וכן עמ' כו הערה 14, ולפי המפתח שב'עמ' צד. על מעשה העריכה ככלל ראה ח' סגל, 'אורות מאופל', נקודה 113 (תשמ"ז), עמ' 16–27; וראה תגובות שם 114 (תשמ"ח), עמ' 44–47; שם 115 (תשמ"ח), עמ' 5–6; נ' גוטל, 'פכים קטנים בכתבי הראי"ה', הצופה, כ"ט באב תשנ"ח; שורץ, ציונות, עמ' 198–223; 'אביב', 'מקור האורות', צהר א (תש"ס), עמ' 93–111; א' אברמוביץ, 'פרסום הקבצים', עלון שבות 156–157 (תש"ס), עמ' 135–161; א' רוזנק, 'מי מפחד מקבצים גנוזים של הרב קוק?', תרביץ סט (תש"ס), עמ' 257–291; וראה עוד גוטל, מכתביו, על תרומת העבודה שם לפיענוח אחדים מהליכי העריכה ולזיהוי אופיין המקורי של האיגרות; הנ"ל, אומנות.

13 דוגמה נאה לכך היא השוואת מהדורת תרפ"ג של איגרות הראיה אל המהדורה המצויה של הספר.

דברים גלויים, כנים וברורים אמרו בזה גם רבנים¹⁴ וגם חוקרים.¹⁵ הללו אף גרסו קיומה של סתירה כמעט מובנית אצל הרב קוק בין 'הרמה ההסטוריוסופית העקרונית' ובין 'הרמה ההלכתית והאידיאולוגית היומיומית', ומתח זה ניכר לדידם היטב בעולמו של הרב.¹⁶ הם גם הצביעו על קיומה של 'סתירה בין ביטויים של עמדה קנאית [...] שנקט הרב קוק לא אחת בשאלות שעמדו על הפרק, לבין ביטויים של עמדה פלורליסטית וסובלנית הבאה לידי ביטוי בכתביו העיוניים'.¹⁷

ובכן השאלות היסודיות הניצבות לפתחו של ספר זה הן אלו: האומנם אין חידוש במשנתו ההלכתית של הרב קוק?¹⁸ האם קיים 'פער בין ההעזה המופלגת שגילה במישור ההגותי והאישי ובין השמרנות המובהקת במישור ההלכתי-ציבורי'?¹⁹ האומנם קיימת סתירה מובנית בין שני עולמותיו של הרב קוק – ההגותי וההלכתי? והאם צדקו אלו שמניחים כך, ומזניחים בהתאם את חקר המשנה ההלכתית?

14 לדברי קפלן (לדרכו, עמ' ט): 'אל מול החידוש וההפתעה אשר באישיותו של הראי"ה בכללה, על כל גווניה הזוהרים והמוזהרים, נראתה התעסקותו בהלכה כדבר שכיח, כדבר מוכן מאליו לגבי רב גדול וגאון במדרגתו. לא נראה כ"כ הצורך לייחד את הדבור על כך'. הדרי (הלכה, עמ' נז) כותב: 'ישנה דעה האומרת שלא טוב עשו ועושים מהדירי כתבי הרב שהקדישו זמן ותשומת לב להוצאת כתביו ההלכתיים לפני ספרי המחשבה והעיון שלו. וטעמם ונימוקם עמם: גם אם ספריו בהלכה יפיצו אור על בעיות וענינים מסובכים [...] הרי ממין זה יש לנו הרבה גדולים וחשובים; לעומת זאת ספרי המחשבה משמשים [...] כמורי דרך לנבוכים בדור, למחפשי נתיבות היהדות. מבחינה זו כדאי היה לדעתם של אלו להקדים את הוצאת ספרי המחשבה של הרב על פני ספרי ההלכה'.

15 'דרך כלל אפשר לומר כי הרב קוק נטל לעצמו חירות כמעט בלתי מסוייגת בתחום ההגות, אך נקט גישה שמרנית מאד בתחום ההלכה והמעשה' (איש-שלום, רציונליזם, עמ' 186). גם הערתו שם כי 'אי אפשר שלא תותיר חירות זו כל רישום גם על עמדותיו בהלכה ולמעשה' לא יצאה מכלל קביעה תאורטית (וראה גם הצופה, י"ג בכסלו תשמ"ח, עמ' 7: 'מהפיכה זו כולה בתחום התודעה והרוח היא ולא בתחום המעשה וההלכה').

16 רביצקי, קץ, עמ' 162–163.

17 ב' איש-שלום, 'הסובלנות במשנת הרב קוק ושורשיה העיוניים', דעת 20 (תשמ"ח), עמ' 152–153; וראה שם, עמ' 167. ראה גם אבנרי, יפו, עמ' 49; 'רוחם, 'הרב קוק: משני צידי המתרס' (ריאיון עם נ' אריאלי ו' פריד), עמדה 12 (תשמ"ו), עמ' 12–14.

18 ראה כדוגמה איש-שלום, רציונליזם, עמ' 190: 'היתר השמיטה הוא דוגמה בולטת ביחידותה בגישתו השמרנית של הרב קוק בתחום ההלכה', שכן רק בו עושה הרב שימוש בנימוקים בלתי הלכתיים במובהק; 'שרלו, 'דמותה של ההלכה הנבואית', אקדמות יב (תשס"ב), עמ' 44: 'הוא עצמו כמעט ולא נהג לאחד בין דבקים'.

19 איש-שלום, רציונליזם, עמ' 190.

‘דרכי דרך חדשה’?

לא ניתן להתעלם מהסבר שנתן הרב קוק עצמו בפתיחה ‘מדבר קדם’, המטרימה את חיבורו הדרושי ‘מדבר שור’,²⁰ לשאלה מדוע הוא נותן בכורה לספר שעניינו אגדה על פני חיבור שעניינו הלכה. הרב הבהיר שם: ‘החדושים שהנם תחת ידי בעזה’י בכתובים בהלכה, אם כי יש בהם בע”ה הערות נכונות וסברות ישרות, אבל לא אוכל לחשוב שסלותי איזו דרך חדשה שתועיל להתפתחות חלק הפלפול והחידוש בהלכה באופן רשום מהספרים שכבר רבו בע”ה. אמנם בחלק האגדה ובמקצוע הדרוש, אף כי רק מעט עבדתי בו, אבל רואה אנכי בע”ה שדרכי דרך חדשה היא [...] ומאז חפצתי מאד להתוות תו של עומק הדעת וההתבוננות על פני חלקת הדרוש [...] להרחיב גבול הגיוני לב המושקפים על פי הבנה ישרה’. התבטאות זו מדברת לכאורה בעד עצמה וסותמת את הגולל על שאלת החידוש, שכן היא מורה שהרב קוק עצמו לא ראה ייחוד ביצירתו ההלכתית.²¹

ברם ספק אם דבריו בראשיתו של יום עומדים במבחן בסופו. אותה פתיחה נכתבה בשנת תרנ”ט, בטרם הגיעו לאמצע שנותיו (תרכ”ה–תרצ”ה) ובטרם עלייתו ארצה. המחצית השנייה של חייו הייתה פורייה הרבה יותר, ועלייתו ארצה (בתרס”ד) הייתה עבורו משמעותית מאוד. פתיחה זו הקדומה אינה יכולה אפוא לשקף את כל מה שייכת שנים רבות אחרי כן, מה גם שרובה המוחלט של הספרות ההלכתית עדיין לא נוצר באותה שעה. זאת ועוד, אל לנו לשכוח שממלא צוואת הרב קוק ועורך מרבית כתביו על דעתו,²² בנו יחידו הרב צבי יהודה, נתן את הבכורה לאחר מות הרב לספרות ההלכתית דווקא, והקדים להוציא לאור תחילה את ספר השו”ת ‘משפט כהן’.²³ לעומת זאת הוצאתם לאור של חיבורים הגותיים נדחתה, ויש מהם, כ’מדבר שור’ וכ’עין איה’, אשר רק בשנותיו האחרונות

20 הראי”ה קוק, מדבר שור: דרשות, ירושלים תשנ”ט. החיבור עצמו הוא מהראשונים שכתב הרב. עיקרו התחבר בשנים תרנ”ד–תרנ”ו ופתיחתו נכתבה בתרנ”ט, אם כי הוא מהאחרונים שפורסמו בדפוס, רק מאה שנים אחר כך, בתשנ”ט.

21 תחושה דומה, גם אם מזווית שונה, עולה מתיאורו של הרב קוק את עצמו, בינו לבינו, בפרקי יומנו: ‘כמה דקדוק הפרטים ההלכתיים והפלפול מעכביים לפעמים את רוחי השואף לגדלות ולכללות. ומכל מקום, צריך אני להתגבר ולהכשיר את עצמי הכשרה הגונה, שאהיה ראוי גם כן לברור הלכה, ולפעמים גם לפלפולים רגילים’ (ר’ שריד, חדרינו: פרקים אישיים מלוקטים מכתבי הראי”ה זצ”ל, מבשרת ציון תשנ”ח, עמ’ קו–קז). ראה גם שמונה קבצים, ג, עמ’ כה פסקה טט: ‘אם אני הנני בטבעי בעל אגדה ובעל מסתורין, אינני צריך לקנאות כל כך בחלקי ההלכה והנגלות, מכל מקום הנני קרוי ועומד גם כן לחובות הללו, כי לא לחנם חנני ד’ כשרון גם בהם [...] ואם בנגלות והלכות יש לי רפיון יותר גדול, גורם זה המשכתי הפנימית לאגדה ונסתר’.

22 ראה גוטל, אומנות.

23 ירושלים תרצ”ו, שנה אחר פטירת הרב, וראה הדרי, הלכה, עמ’ נז–סב, על ביקורת מסוימת ביחס לסדר זה של הדפסה; וראה עוד נ’ גוטל, ‘פרוטוקול האגודה להוצאת כתבי הרב קוק:

ציווה על תלמידיו להיערך להדפסתם, הדפסה שהסתיימה אחר מותו.²⁴ דומה אם כן שלפחות בנו, הרואה עצמו ממשיך דרך, אינו סבור שהמשנה ההלכתית זניחה, אדרבה ואדרבה. יתרה מזאת, רבים העידו²⁵ שעיקר יצירת הרב קוק ב'תקופת ירושלים' התמקדה בתחום היצירה ההלכתית דווקא.²⁶ ספק אם היה קורה כך לולא היה מפעלו בתחום זה מוערך דיו בעיניו באמירותיו המחודשות. לבסוף, אף אם אכן זו הייתה דעתו של הרב קוק על הגותו מזה ועל הלכותיו מזה – מה בכך? כלום ניתן לעמוד על יסודה של שיטה בפילוסופיה יהודית ולמצותה כנדרש בלא בחינה מרוכזת וראויה לשמה של המסד ההלכתי שקיים בה?²⁷ האם אין הכרח לבדוק אם יש מתח וניגוד, אמתיים או מדומים, בין השתיים ואם לאו? משנה הגותית ומשנה הלכתית אינן יכולות להיבדק כדבעי אלא בשלמות בשני צדי המטבע ובזיקה שביניהם.

הליכים ולבטים', י"א מובשוביץ (עורך), קובץ מאמרים לזכר הרב מ"ח קצנלנבוגן, ירושלים תשס"א, עמ' שמ–שנג.

24 לא כאן המקום לעמוד על הסיבות לסדר הוצאתם לאור של ספרים הגותיים, הקדמתם של אחדים ודחייתם הארוכה של אחרים. לענייננו נסתפק בציון עובדתי שזכות הבכורה ניתנה לחיבור הלכתי מובהק.

25 י' הוטנר, 'הראייה על פי תולדותיו', י' רפאל (עורך), זכרון ראי"ה, ירושלים תשמ"ה, עמ' קכ.

26 עדות זו מנוגדת להנחתו של רוזנק (פילוסופיה, עמ' 147–148), שכתב כי מרבית הספרות ההלכתית שיצאה מתחת ידיו של הרב קוק, ולפחות חלקה המשמעותי למחקר, נכתב ב'תקופת חו"ל'. סקירת מכלול הכתבים ההלכתיים, כמו גם ההתייחסויות הרבות שיבואו להלך מן השו"תים, מעלה שהם נפרסים על כל אורך חיי הרב לתקופותיהם השונות בשווה ובפרופורציה התואמת קורות חיים. אלא שדווקא משום כך צודק רוזנק בהנחתו, ואכן אין כל מקום להבחין בניתן בין 'תקופת חו"ל' ובין 'תקופת ארץ ישראל', שכן כאמור המשנה ההלכתית פרוסה על שתי התקופות כאחת.

27 לדוגמה: 'אופיינית לגישתו של לייבוויץ היא ההכרה שכל פילוסופיה של היהדות חייבת להיות בראש וראשונה תאוריה של ההלכה [...] ההנחות העקרוניות של תפיסה דתית אשר במרכזה עומדת ההלכה [...] היסודות ההגיוניים והמתודולוגיים – של תהליך ההכרעה ההלכתית' (גולדמן, מחקרים, עמ' 240). אמנם נכון הוא שגולדמן (שם, עמ' 18) מעיד על עצמו: 'התחמקתי [!] מטיפול בשאלות של השפעת השקפות עולם של חכמי ההלכה ועמדותיהם המוסריות והפוליטיות על הפסיקה', הוא הנושא העיקרי בחיבור זה, הגם שהוא מודה כי אכן 'במכלול שאלות ההלכה והמדינה לא ניתן המשקל הראוי לסוציולוגיה של הפסיקה ההלכתית'. ראה גם ירון, משנתו, עמ' 365 הערה 89, הפוטר עצמו גם הוא בהודעה: 'הודאה כי 'הבעיה העקרונית של הזיקה בין החוקי-ההלכתי הטהור ובין התפיסה הדתית-ההגותית טעונה ביור מיוחד, אך לא כאן המקום לדון בכך'. לכל זה השווה את דבריו של חזונו איש (אמונה ובטחון, ערך ש' גריינמן, בני ברק תשי"ד, פרק ג): 'חובות המוסריות המה לפעמים גוף אחד עם פסקי ההלכה, וההלכה היא המכרעת את האסור ואת המותר של תורת המוסר', שכן לדידו מוסר חופף לפן האמוני שבמחשבת ישראל, והוא כפוף כל כולו להלכה.

כזאת אעשה אפוא בחיבור זה, הממוקד בגוף משנתו ההלכתית של הרב קוק, מן ההלכה, אל ההלכה ובתוך ההלכה, תוך שהוא מציב כמוקד מחקרי את בחינת טיב השיקולים ההגותיים הבאים לידי ביטוי במשנתו ההלכתית; גזעו נטוע בהלכה ואמירו חוזר להלכה. לא אעסוק בניסיונות למצוא הגות במקום שספק אם יש כזו.²⁸ גם אם נכון הוא שלא פעם רבדים הגותיים סמויים יכולים להתקשר לרבדים הלכתיים גלויים,²⁹ העיניים נשואות בחיבור זה לקומה הראשונה, למסד דברי ההלכה עצמם ולשיקולים המובלעים בהם בבירור, על השגרתי שבהם ועל הייחודי שבהם. מוקד מחקרי כזה ראוי לידון אצל כל פוסק ואצל כל 'משיב', וודאי לא נגרע בזה כוחו של הרב קוק 'המשיב' מכוחם של יתר עמיתיו. סוג השיקולים שנבחן קרוי 'מטה-הלכתי',³⁰ או 'חוץ-הלכתי', וחידודו יעשה על רקע ההלכתי הרווח.

סיווג שיקולים הלכתיים

באיזו מידה הכרעות פוסק מושפעות מהשקפת עולמו,³¹ ובאיזו מידה הן ככולות

28 בכך אלך בדרך אחרת משל רוזנק, המבקש 'להורות על המשמעות החדשה שניתן להטעין בביטויים הלכתיים הנראים כ"מטבע עובר לסוחר" בעולמה של פסיקה קלאסית' באופן שגם 'דין פורמאלי, שאינו חורג, לכאורה, מקטגוריות הלכתיות קונבנציונאליות, יהפוך לבעל משמעות בעולמה של "הלכה נבואית"' (רוזנק, פילוסופיה, עמ' 16). דרך זו, אשר 'ניתן להטעינה' והיא זוקקת 'הפיכה', יכולה אמנם לשמש קומה שנייה, אך קומה ראשונה ומוצקה, החושפת את המטען החוץ-הלכתי הלא מבוטל, אשר שיקע הרב קוק עצמו בגלוי בהלכותיו, חייבת להקדימה.

29 כפי שהראה רוזנק (פילוסופיה) וכפי שהראו גם קודמים לו: ש"י זיין, צ' קפלן, מ"צ נריה, י' אבנרי, מ"צ נהוראי, ד' שפרבר, ב' איש-שלום ואחרים, אם כי באופן נקודתי, זעיר פה זעיר שם; ראה שם, עמ' 14–16.

30 להבהרת המושג 'מטה-הלכה' בנידון דידן ראה לדוגמה גולדמן (מחקרים, עמ' 13): 'נורמות שאינן נורמות התנהגות, כי אם נורמות או עקרונות לפירוש ההלכה ויישומה. כלומר, המושא של עקרונות אלה אינה מציאות שעליה או בה יש להחיל אותם, כי אם ההלכה עצמה, שעל פיה יש להבינה; ראה את הדגמותיו בעמ' 14–15, 300, 304–305, 315; והשווה עם דבריו של י' בן-ששון בפתחה לקובץ הגות והלכה, ירושלים תשכ"ח: "'מחשבה תחילה" הקודמת למעשה של ההלכות [...] דברים המפורשים בהלכה המעמידים אותנו מלכתחילה באופן מוגדר על יסוד המשמעות שבה. אלו הם העניינים המכונים "מטה-הלכה", הוראות עקרוניות. להלן החלתי מושג זה על מגוון רחב של טיעונים, שיקולים ומקורות חוץ-הלכתיים: קבלה, אגדה, חסידות, מוסר, פילוסופיה, מנהג, פרשנות המקרא, היסטוריה, חברה ומרכיבים נוספים שאינם מצויים לרוב בשיח השגרתי, הפנימי, של הפוסקים. לאלה קראתי חוץ-הלכה ומטה-הלכה, ולא השם העיקר אלא תוכנו.

31 על המשקל הראשוני של שיקול הדעת, העשוי אף להקדים את הבדיקה התורנית, ראה אצל הרב דמ"מ באבד (מטרנופול), שו"ת חבצלת השרון, ב, בילגוריי תרצ"ח, אהע"ז כח:

למקורות שלפניו? עד כמה פרשנותו למקורות היא בכואה של שיקולים החורגים מן המקורות? באיזו מידה משקפות הכרעותיו את ערכיו, והאם ערכים אלה מעוגנים בהלכה עצמה, מחוץ לה או על גבולה? שאלות אלה מנסרות בחלל עולם המשפט הכללי,³² אך לא פחות מכך הן מטרידות בשנים האחרונות את עולמם של חוקרי המשפט העברי – עולם ההלכה.

חיבור זה מתמקד בשיקולים הנמצאים ב'מעטפת' ההכרעה. הם אינם מעיקרי ההלכה גופה, ולעתים אף קיימים חילוקי דעות עקרוניים בעצם שאלת הלגיטימיות

'שמעתי מפי הגאון ר' בעריש רפפורט האבד"ק ראווה, שהיה מקובל מפי רבו הגאון [=הרב ד' אשכנזי, מחבר הספר] נודע בשערים, האבד"ק לובלין, בכוא לפניו איזה שאלה, מקודם הי' שוקל בשכלו על אמיתת הענין לפי שכל האנושי האיך הוא, ואם נראה לו לפי שכל האנושי שהדבר אמת, אז הוא מעיין על פי חוקי תורה"ק מה משפטו'. המצטט עצמו אף מוסיף: 'וכן הוא אצלי'. השאלה היא כמובן באיזו מידה נכון לראות בכך גישה כוללת. אורבך (ההלכה, עמ' 328 הערה 88) ציין את הדברים, תוך שהוא טוען אותם במשמעות מרחיבה ורואה בהם בהתאם לכך חידוש מופלג; כמותו גם א' שגיא, יהדות: בין דת למוסר, תל אביב 1998. לא כך כנראה ראו את הדברים הרב מ"י ברייש, רב הקהילה החרדית בציריך, והרב י"י וייס, רב העדה החרדית בירושלים. הם מביאים אותם כמות שהם, בלא כחל ושרק, ובוודאי תפסו אותם כמובן מצומצם, ראה שו"ת חלקת יעקב, תל אביב תשנ"ב, אהע"ז נו; וייס, מנחת, ט, סימן קנ. אכן קרוב לוודאי שגם הנודע בשערים, חבצלת השרון, החלקת יעקב והמנחת יצחק לא נקטו גישה זו אלא ביחס לתחומים מצומצמים וייחודיים, כדוגמת עגונות וממזרים הנידונים אצלם וכיוצא בהם, אשר בהם הבירור המציאותי, השכלתי, תופס משקל ראשוני. תחום נוסף שיכול להשתייך לכך הוא התחום הקנייני, ראה ר"ש שקאפ, שערי ישר, ב, שער ה, סימן א: 'כל דיני המשפטים של דיני ממונות בין איש לרעהו, אינם כדרך כל מצוות התורה. דבכל המצוות הוא מה שהזירה לנו תורה בעשה ולא תעשה, חיוב קיומם עלינו הוא העיקר לקיים מצוות ה'. ובדיני ממונות אינו כן. דקודם שחל עלינו מצות ה' לשלם או להשיב, צריך שיוקדם עלינו חיוב משפטי [...]'. ולפי זה מה דאמרו חז"ל כללי ההלכות בספיקו של ממון, ודאי שמצאו כן עפ"י הכרעת השכל, שעפ"י תורת המשפטים הדין נותן כן [...] הלאו של איסור גזל הוא שלא יגזול איש מחבירו דבר שעפ"י תורת המשפטים הוא של חבירו'. ברם אין הדברים אמורים ככלל אלא רק בתחומים אלה ושכמותם, לא מעבר לכך. לדוגמה נוספת ראה דעת כהן קמז–קמח ביחס לגיור קטן על דעת אביו: 'הטעם הזה אינו תלוי ברין תורה אם הוא נחשב לאב או לא, כי אם מה שהוא על פי טבע האב שלו ורחמיו עליו [...] אהבה טבעית של אב לבן יש כאן; ושם, עמ' רע, לפי אותו עיקרון איסור ביזוי של 'אב' ביולוגי, גם אם אינו 'אב' הלכתי, 'משום שעל פי הטבע הרי הוא בנו, אין להתנהג נגד הנימוס, אע"פ שאין היחס מן התורה [...] משום שהוא מילתא דמסתברא מצד התכונה הטבעית, אין ראוי לעקור זה מצד התורה'. צ' ברוב (מעשה איש, ד, בני ברק תשס"א, עמ' קיב), משמו של החזון איש, שלל לחלוטין גישה המקדימה בירור שכלי לבירור תורני. והשווה רוזנברג, שמים, עמ' 89–93, ביחס ל'אינטואיציוניזם הלכתי'. וראה עוד ר' אנגלרד, 'מיסטיקה ומשפט: הרהורים על "ליקוטי הלכות" מבית מדרשו של רבי נחמן מברסלב', שנתון המשפט העברי ו-ז (תשל"ט–תש"ם), עמ' 29–43.

לדוגמה בולטת ומיישמת ראה א' ברק, שיקול דעת שיפוטי, תל אביב 1987.

שבשילובם בתוככי מסגרת ההלכה. כך הם שיקולי נסתר ופנימיות, הגות מחשבת ישראל ומדרשי אגדה, שיקולי לוגיקה פילוסופיים, שיקולים חברתיים, שילוב יצירתי של דרשות מקוריות וכיוצא בזה. אלה ושכמותם, השונים מן השיקולים ההלכתיים, השגתיים והרווחים,³³ קרואים שיקולים מטה-הלכתיים או שיקולים חוץ-הלכתיים. האפשרויות העומדות לפני פוסק באשר ליחס לשיקולים חוץ-הלכתיים רבות ומגוונות: משלילה מוחלטת של חוקיותם ועד לחשיפה מלאה של קיומם, מחיובם העקרוני תוך שלילת גילויים ועד חשיפה מבוקרת ומתוחמת. כל זה יכול להיעשות מתוך מודעות והכרה, או לחלופין באופן אינטואיטיבי וללא ביקורתיות ובחירה בין אפשרויות שונות. בין כך ובין כך עשוי ניתוח השיקולים ללמד הרבה על האדם שמאחורי הפסיקה, על עולמו הרוחני ועל עקרונותיו ואמונותיו.

בחיבור זה אני מבקש להתחקות אחר סוגיה זו ולבחנה ביחס לרב אברהם יצחק הכהן קוק. בחינה זו תיעשה לא רק ביחס לאותם נושאים עקרוניים שההיסטוריה גלגלה לפתחו, כגון היחס לחלוצים, למעמד האישה, לנכרים, לארץ ישראל, לרבנות, לתרבות ולאמנות, לצדק כלכלי, לעדתיים, לחינוך ולמנהג.³⁴ אבקש להתחקות גם אחר שיקוליו בנושאים שגרתיים של הלכות המועדות ושל מאכלות אסורות, של פרייה ורבייה ושל דיני עדויות וממונות ועוד כהנה הרבה, העולים תדיר על שולחן הפוסקים, ולברוק אם קיימת בהם מערכת שיקולים ייחודית. לשון אחר: האם עולם השיקולים ההלכתיים של הרב קוק, במובנו הכללי והרחב, הוא שגרתי, או גם בו, ולא רק בתחום ההגותי, יש מן הייחוד? הכרעה בשאלה זו תוכל להיעשות רק מתוך מעקב שיטתי אחר מאות התשובות ההלכתיות שיצאו מתחת ידיו של הרב קוק, ודווקא בנושאים הלא ייחודיים. מכאן ברור שהנושאים של ציונות, התיישבות ומדינה אינם עיקר העניין, אלא בעיקר הלכות עדות ועגונה, מועדים, מקוואות וכשרות, מקדש וקודשיו; מערכות למדניות ועיוניות הכוללות שקלא וטריא מהותיות לדיון לא פחות מן הפסיקה הסופית והמכרעת.

בחיבור ייבחנו איכותם ומשקלם של אותם שיקולים חוץ-הלכתיים: האם הם מהווים נדבך אינטגרלי ומהותי להכרעת פסיקה, או אינם אלא ציון אגבי ומקרי המלווה את ההלכה אך אינו גורם ליצירתה? האם הם הובאו כהנמקה ממשית להכרעה, כאסמכתה וכיסניף (ראיה משנית, חיזוק), או שמא להטמעת מסר חינוכי או חברתי, להסברה, לקירוב הדברים ללב השומעים ולאוזנם, לחינוך ולהעשרה?

33 כדוגמת 'שעת הדחק' ו'הפסד מרובה', 'חומרה בדאורייתא' ו'קולה בדרבנן', הבחנת ממונות מנפשות וכמובן מעגונות, צורכי מצווה, 'רוב' ו'חזקה', 'כל דפריש' או 'קים לי'. תחומים אלו ודומיהם מצויים אצל כל הפוסקים, בכל הדורות, וכמובן גם אצל הרב קוק, ומיותר לומר שבשילובם אין כל רבותה.

34 ראה למשל שפרבר, מעמד; נהוראי, פסיקה; ש' אבינר, 'על צדק כלכלי במשנת הרב קוק זצ"ל', שנה בשנה (תשמ"ח), עמ' 206–219; מלכיאל, אידאולוגיה; א' רוזנק, 'חינוך ומטא-הלכה במשנת הרב קוק', דעת 46 (תשס"א), עמ' 99–123; גוטל, הדור.

האם ניתן לאתר ממצאים שכאלה רק במסגרת כתבים הלכתיים-עיוניים אך לא בפסיקה ממשית, או להבחנה שכזו אין מקום? ובעיקר, מן הבחינה ההיסטורית האם התגלה כאן מהפך הלכתי משמעותי, ואם אכן כך הדבר, כיצד ניתן להעריכו מנקודת מבט ארוכת טווח?

דרך, שיטה ומבנה

עיקר התמודדותם של חוקרים קודמים עם שאלות כאלה נעשתה כאמור דרך המשנה ההגותית של הרב קוק. בחיבור זה נבחר נתיב מתודולוגי שונה. ביקשתי להשלים את חקר משנתו ההלכתית של הרב על ידי בחינה מקיפה של החומר ההלכתי עצמו. דרך העבודה הראשית מבוססת אפוא על איסוף וסקירה של התשובות ההלכתיות, על מיון ועל ניתוח דקדקני, שיטתי וביקורתי של מכלול השיקולים החוץ-הלכתיים המצויים בספרות ההלכה של הרב קוק. מטבע הדברים הושם דגש על ארבעת חיבורי השו"ת של הרב: 'אורח משפט', 'דעת כהן', 'עזרת כהן' ו'משפט כהן', ולכל אחד מהם הוקדש פרק. תשומת הלב הוסבה גם לחיבורים הלכתיים נוספים: 'שבת הארץ', 'חבש פאר', 'עץ הדר', 'מצות ראייה', 'באר אליהו', 'בירור הלכה' ו'זבחי ראייה', וכן למאמרים הלכתיים נוספים, מכונסים ומפוזרים, אשר תוכנם עיון למדני ופסיקה. למשנה ההגותית, למסגרת הביוגרפית ולמחקרים בעניינם נזקקתי לפי מידת נחיצותם להבהרת המשנה ההלכתית.

מאחר שהדרך ההשוואתית נראית הדרך הבדוקה והאמינה למתן מענה על השאלות שהוצעו לעיל, והשוותה פסיקתו של הרב קוק עם פסיקות כמה פוסקים חשובים, בני דורו של הרב והדורות הסמוכים, כאלה המייצגים עולמות 'נושקים'. הדבר נעשה מתוך מגמה להשוות גם כמותית אך בעיקר תוכנית את אמירותיו ההלכתיות והחוץ-הלכתיות של הרב קוק. כאבן בוחן לעניין זה נבחרו חמישה שנמנו בדורם עם השורה הראשונה של הפוסקים: הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי (ביילורוסיה 1863 – וילנה 1940) וספרו ה'אחיעזר', כמייצג נוף ליטאי מסורתי; הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל (ירושלים 1880–1953) וקובצי 'פסקי עזיאל', 'שערי עזיאל' ו'משפטי עזיאל', כמי שידיו רב לו גם בעיסוק הגותי; הרב יחיאל יעקב ויינברג (בוגוד 1884 – מונטרה 1966) וחיבורו 'שרידי אש', כמייצג פסיקה מתוך היכרות עם עולם מחקרי ועם הגות מוסרית; הרב משה פיינשטיין (אודא 1895 – ניו יורק 1986) והשו"ת 'אגרות משה', כמי שהתמודד רבות עם סוגיות מודרנה; הרב שלמה זלמן אוירבך (ירושלים 1910–1995) וחיבורו 'מנחת שלמה', המייצג נוף של פוסק ירושלמי מסורתי שניחן באוזן רגישה לקדמה שסביבו. לבחינת דרכם של אלו הוקדש הפרק החמישי. בשלב הבא נבחנה שאלה זו מזווית שונה: האם ניתן לאתר את דרכו של הרב קוק אצל הפוסקים הקדמונים – 'הראשונים'? הניתן למצוא לה תימוכין, אם מלאים ואם חלקיים; האם ניתן לראות בה שחזור מדיניות אשכנזית או אולי דווקא ספרדית; ואולי אף תמצא אצלו הרמוניזציה

של שתייהן, וזאת במקום שהן עצמן לא עשו זאת? לשון אחר, הניתן לראות ברב קוק 'מחזיר עטרה ליושנה'? המטרה המרכזית בבדיקה זו היא להעניק ממד של פרספקטיבה לדרכו של הרב קוק, לבחון את הדברים לא רק על רקע תקופתו ובני דורו אלא במבט היסטורי ותורני רחב.

בהתאם לכל האמור החיבור מורכב משתי חטיבות ראשיות. החטיבה הראשונה, לב החיבור, היא אסופה סדורה ומקיפה של עשרות תשובות הלכתיות שיצאו מתחת ידיו של הרב קוק, הכוללות ביטויים ואמירות חוץ-הלכתיים. הביטויים נחשפים בהקשרם המקומי, כך שניתן לוודא את עניינם ואת מגמתם ולבחון את משקלם. התשובות נסקרות כל אחת בנפרד, תוך העמדת עניינה הכללי ברקע ופירוט המשא ומתן שנערך בה על מכלול נדבכיו עד להכרעה. כל זאת בניסיון לאתר מוטיבים ייחודיים, אם ישנם. חשיפת הפן הייחודי על רקע המשא ומתן השגנתי והשיקולים הרווחים הכרחית לצורך הבלטת שיקולים חוץ-הלכתיים על רקע שיקולים הלכתיים. אם לפן הייחודי נמצאו מקבילות או נקודות מגע עם ספרותו ההגותית של הרב קוק, צוין הדבר, וכן הובאו בהרחבה מראי מקום הלכתיים, קדומים ומאוחרים, הנחוצים להבנתה המלאה של כל תשובה. חטיבה מרכזית זו, על ארבעת פרקיה, ארוכה הרבה יותר מן החטיבה השנייה, והיא מבטאת את המינון המשונה של שילוב שיקולים חוץ-הלכתיים במשנתו של הרב קוק: אם במידה מועטה, אם במידה רבה ופעמים כלל לא. אריכות עניינית זו נחוצה כדי להגיע למסקנות מלובנות ופרוסות כשמלה. לנוחות הצגת התשובות והממצאים נקבע סדר הפרקים וסדר הדיון לפי סדר חלקי השולחן ערוך: 'אורח משפט', 'דעת כהן', 'עזרת כהן' ו'משפט כהן', ולא לפי תאריכי הוצאתם לאור של השו"תים. בחטיבה השנייה, ההשוואתית, ממוקמת גישתו של הרב קוק על רקע כפול: רקע מקביל ורקע קדום. בחטיבה זו שני פרקים: הפרק החמישי מנתח את דרכם של חמשת הרבנים הנזכרים בהקשר זה של שילוב, שיבוץ ושימוש בשיקולים חוץ-הלכתיים בפסיקה. בסופו של הפרק יש סיכום ביניים המתמצת את השוני בין דרכו של הרב קוק לדרכם של אותם הפוסקים. הפרק השישי בוחן אותן השאלות בספרות קדומה יותר, וזאת על מנת למקם כראוי את מדיניותו של הרב קוק.

בפרק השביעי, המכה בפטיש, באים הדברים לכלל חיתום. לאחר שכבר יצאתי בקודמיו ידי חובת אריכות, ראיות והוכחות, הרי בפרק זה טיפסתי מעל החטיבות שקדמוהו, ואשר הובילו אליו, ובו מיציתי את מסקנותיהם וביטאתי לאורם את עיקר המכוון בעבודתי: חשיפת הייחוד והחידוש שבדרכו ההלכתית של הרב קוק.